

Petar Bašić

LITURGIJA I RAVNOPRAVNOST SPOLOVA

Neke jezikoslovne naznake

Liturgy and equality of sexes

UDK: 811.163.42: 264

Pregledni znanstveni članak

Primljeno: 09/2006.

Sažetak

Pojačana svijest o ravnopravnosti spolova neizbježno se odražava na jezik. Hrvatski jezik ima u tome velike izražajne mogućnosti, ponajprije u stvaranju ženskih mocijskih parnjaka. U brzim promjenama ima međutim i nepotrebnih pretjerivanja koja, kad je riječ o ravnopravnosti spolova, ne služe ni ravnopravnosti ni jezičnoj obavijesnosti. U ovom se članku razmatra što je od toga potrebno i poželjno u liturgijskome i crkvenom jeziku.

Ključne riječi: ravnopravnost spolova, liturgijski jezik, braća i sestre, sinovi i djeca

Rasprave o jeziku i ravnopravnosti spolova, često vrlo žustre, postoje u mnogim jezicima, pa tako i u hrvatskome.¹ U tim raspravama, a još više u praksi, jezičnim se pitanjima nerijetko pridruže ideološka. Kad je riječ o hrvatskome jeziku, na tu se pojavu ne može oglušiti ni hrvatski liturgijski jezik.

U općem jeziku pomaci su dosta brzi, a u pozadini je zacijelo pojačana svijest o ravnopravnosti spolova. U praksi se, međutim, pri tom često smetnu s uma stvarne potrebe i jezične zakonitosti. Za uvod spomenimo neke.

U govoru se često neutraliziraju imenice s obzirom na spol. Kada se kaže "Idem zubaru", ne govori se o zubaru pa nije važno

¹ O težnjama u hrvatskom jeziku usp. S. Babić, *Hrvatski jezik, zakonodavstvo i ravnopravnost spolova*, Jezik 53 (2006.), 3, 81-87. Taj mi je članak bio poticaj za ovaj rad. Još uvijek je koristan i jedan nešto postariji članak: E. Barić, *Ženski mocijski parnjak kao funkcionalna komunikacijska kategorija*, Jezik 37 (1989.), 1, 12-21.

je li to zubar ili zubarica. Na natječaju za ravnatelja škole spol nije uvjet te se na natječaj mogu javiti jednako osobe i muškoga i ženskoga spola. Kada se govori o postotku katolika u Hrvatskoj, nitko ne sumnja u to da su tu uključene i katolkinje.

Kada se, međutim, želi reći da je riječ o ženskoj osobi ili osobama, upotrijebit će se pokazatelj roda, a ta je kategorija u hrvatskome razvijenija nego u mnogim drugim jezicima, i neprekidno se razvija u skladu s novim potrebama i shvaćanjima.² No, katkada promjene, ako se ne ravnaju prema jezičnim zakonitostima, umjesto da obavijesnost povećaju, one ju umanjuju. Kada se govori primjerice o članovima nekog društva, riječ "članovi" jednako obuhvaća i muške i ženske osobe te za obavijest nije potrebno reći, kako se sve češće čuje, članovi i članice. Muški oblik imenice uključuje oba spola. Ali ako bismo trebali reći da se radi samo o muškim osobama, to bi trebalo izričito izraziti: "Na televiziji nedostaje muških spikera." Imenica bi bez one odrednice "muških" uključivala i muške i ženske osobe. A kad bi prevladala težnja da se uvijek izričito izrekne odrednica spola, komunikacija bi se time otežala. Rečenica "Na televiziji nema dovoljno spikera" ne bi bila jasna jer se ne bi znalo je li to govor gdje je sve uvijek izričito rečeno ili pak govor gdje se smije izražavati i uključno.

Nakon ovih uvodnih napomena razmotrimo neke primjere najčešćih dvojbi u liturgijske jeziku.

1. BRAĆA/BRAĆA I SESTRE

Osim ljudi rođenih od iste majke, u biblijskom govoru braća su i članovi iste obitelji, plemena, naroda. Osim toga bratstva postoji i bratstvo koje počiva na vezi duhovnoga reda: bratstvo po vjeri, simpatija, slična služba, sklopljeni savez.³

Kada se govori općenito, u pojam "braća" redovito su uključene i sestre: "Mojsije zovnu Mišaela i Elsafana... pa im reče: 'Dođite i odnesite svoju braću izvan svetišta'... (Lev 10, 4); "Braćo, dopustite da vam otvoreno kažem: praotac je David umro, pokopan je i eno mu među nama groba do današnjeg dana" (Dj 2, 29). Sestre se pak spominju kada se govori o

² Usp. S. Babić, 83-85.

³ Usp. *Rječnik biblijske teologije*, Zagreb 1969., pod natuknicom *Brat*.

konkretnim osobama: “Sinovi su njegovi običavali naizmjenice priređivati gozbe... te su pozivali svoje tri sestre da jedu i piju s njima” (Job 1, 4) ili pri isticanju u nabrajanju: “Dođe li tko k meni, a ne mrzi svog oca i majku, ženu i djecu, braću i sestre...” (Lk 14, 26).

Liturgija je preuzela taj biblijski govor i u latinskom izdanju liturgijskih knjiga ostalo je to sve do danas. Najznakovitiji je u tom pogledu misni obrazac “Molite, braćo” (*Orate, fratres*). U latinskom misalu od poslije Tridentskoga (1570.) pa do najnovijega poslije II. vatikanskog sabora (2002.) imamo samo “braćo” (*fratres*), a prijevodi na narodne jezike često dodaju “i sestre”. Hrvatsko izdanje iz 1969. imalo je samo “braćo”, a sadašnje izdanje iz 1980. dodaje “i sestre”. Je li taj dodatak potreban?

Iz onoga što je dosad rečeno ovisilo bi o tome komu se svećenik slavitelj obraća. Ako se obraća osobama koje su pred njim, obraćanje bi trebalo tomu prilagoditi: braćo /sestre/ braćo i sestre /brate/ sestro. No, čini se da nije tako. Ovdje vrijedi ista logika kao za liturgijski pozdrav. I u misi u kojoj sudjeluje samo jedan služitelj predviđen je pozdrav u množini. U nacrtu je bio pozdrav u jednini, no na izričitu želju pape Pavla VI. vraćena je množina: Gospodin s vama (*Dominus vobiscum*), “jer euharistijska žrtva jest i mora uvijek ostati čin zajednice te se slavitelj obraća zajednici sve ako je predstavlja samo jedna osoba”.⁴ Ako se tako shvati, služitelj očito ne predstavlja zajednicu koja se tu mogla okupiti, nego zajednicu svih vjernika, opću Crkvu, kojoj Euharistija i pripada.

U skladu s time obrazac *Orate, fratres* (Molite, braćo) bio bi ispravan za sve slučajeve, bez obzira na sastav zajednice koja na tome mjestu slavi. Štoviše, ako se želi reći da se te riječi ne odnose na konkretnu, ovdje okupljenu zajednicu, onda poziv *Orate, fratres* to može bolje izraziti. No, pitanje je bi li se to ispravno shvatilo i je li sada moguć povratak na prijevod iz 1969.⁵

⁴ Usp. P. Bašić, *Slaviti Euharistiju po Misalu Pavla Šestoga*, Zagreb 1992, 16.

⁵ Još jedan važan tekst valja barem spomenuti: euharistijska molitva. Latinski je misal i ovdje dosljedan: kada se govori općenito u množini, onda su samo *fratres, braća*, a kad je riječ o konkretnim osobama, dolazi imenica i u muškom i u ženskom rodu: *Memento, Domine, famulorum famularumque tuarum N. et N.* (“Spomeni se, Gospodine, slugu i službenica svojih I. i I.”: I. euh. molitva); *Memento famuli tui/famulae tuae N.* (“Spomeni se sluge svoga/službenice svoje I.”: II. euh. mol.); ali: *Memento etiam fratrum nostrorum* (“Spomeni se i braće

Težnje su često suprotne. Jedan njemački primjer to dobro rasvjetljuje. Nijemcima u liturgijskoj pjesmarici *Gotteslob* ne smetaju nerazumljive riječi iz starih pjesama koje ostavljaju netaknutima i tumače ih u bilješcima, ali im smeta sve što bi moglo upućivati na “neravnopravnost” spolova pa su otisnuli ispravke koje treba nalijepiti u postojeće izdanje pjesmarice. Po tome shvaćanju ne smiju biti npr. samo “braća”, nego se to mijenja u “sestre i braća” (br. 248, 4; 624, 2; 634, 3; 640, 2) ili pak u “ljudi” (br. 584, 3); čak se i biblijski izričaj “učvrstite svoju braću” mijenja u “navješćujte njegovu vijest” (br. br. 160, 5); smeta i pridjev “bratski” (br. 634, 4), kao i izraz “bratska ljubav” (br. 624, 3). “Sinovi” postaju “djeca” (br. 160, 3) ili “narod” (br. 637).

Neočekivanost je tog “ispravljanja” još veća što je riječ o pjesmama, a “ispravljene” su i dvije pjesme što su ih napisale žene, i to ne tako davno: br. 634 (1968. Maria Luise Thurmair) i 642 (1966. Silja Walter).

U skladu je s time i ono što sam nedavno vidio u jednom njemačkom ženskom samostanu. Na nedjeljnoj misi čitala je redovnica, koja je “incipit” Pavlove poslanice “Braćo” promijenila u “Braćo i sestre”. Ta redovnica nije ni feministica niti je sklona pomodarstvu, ali je spontano mogla zaključiti: kada se “popravlja” *Gotteslob*, zašto ne bi i lekcionar. To samo govori o ozračju koje se vrlo brzo širi.

2. SINOVI/DJECA

Riječ “sin” u Svetome pismu ne izražava samo rodbinske odnose u izravnoj vezi nego i pripadnost nekoj skupini (“sinovi Izraelovi”) ili označuje neko svojstvo (“sinovi mira”). Taj je govor prešao i u liturgiju, ne samo u tekstovima Svetoga pisma nego i u molitvenim tekstovima. Naš suvremeni način mišljenja tu nailazi na teškoće: a što je s kćerima?

Razmotrimo najprije neke primjere iz Svetoga pisma. Prema latinskoj konkordanciji riječ *filius* (sin, pisano malim slovom) dolazi oko 4.560 puta, a u hrvatskome prijevodu, prema

naše” =svih, i braće i sestara: II. euh. molitva). U ovom posljednjem slučaju mnogi noviji prijevodi na narodne jezike, pa tako i sadašnji hrvatski iz 1980., redovito dodaju “i sestara”. Prva izdanja misala, npr. hrvatsko iz 1969., talijansko iz 1973., francusko iz 1975... s izvornikom spominju samo “braću”.

hrvatskoj konkordanciji, dvjestotinjak puta manje. Gdje su se oni izgubili? Iscrpno traženje nadilazi svrhu ovoga rada. Spomenut ću samo što sam usput zapazio. "Sinovi Izraelovi" negdje su, neopravdano, postali "Izraelci" (Post 322, 33; Izl 1, 7; 2, 23; 6, 12...); "sin mira" postao je, također neopravdano, "prijatelj mira" (Lk 10, 6); negdje su "sinovi", opet neopravdano, postali "djeca" (Post 45, 10; po istoj logici "sinovi sinova" postali su "unuci" !⁶; Mk 7, 27; Iv 1, 12; Gal 4, 28: sinovi obećanja - djeca obećanja).

Pavao i ivanovski spisi razvijaju ideju posinovljenja: po krštenju postajemo subaštinici Isusova sinovstva. Zato pogotovo tu nije dobro "sinove" pretvarati u "djecu", kao što je to učinjeno u Rim 8, 17; 9, 8; Gal 4, 31; 1 Iv 3, 1...⁷

Negdje je riječ "sin" ostala, ali je prijevod dvojbena. U Ef 2, 2 izraz *en tois huiois tes apeideias* (Vg: *in filios diffidentiae*) doslovno bi se prevelo, a tako bi bilo i najbolje, "u sinovima neposluha"; u vezi s prijevodom 2 Pt 2, 14 prevoditelji pokazuju nedosljednost: "sinovi" često postaju "djeca", a ovdje obrnuto: "djeca" postaju "sinovi". Izraz *kataras tekna* (Vg: *maledictionis filii*⁸) treba prevesti "djeca prokletstva". I u jednom i u drugom primjeru glavne su riječi one u genitivu pa ih nije dobro prevesti pridjevom kako to čine Duda-Fučak "sinovi neposlušni" i "prokleti sinovi". Tu je Rupčićev prijevod⁹ možda nešto bolji: "neposlušnici" i "prokletnici", no bio bi, kao što je rečeno, još bolji doslovni prijevod.

Za taj biblijski element, koji je obilno ušao u liturgiju, barem onu na latinskome jeziku, suvremeni prijevodi nemaju mnogo sluha. Evo nekoliko primjera:

⁶ Stavio sam usklik premda tako čini većina suvremenih prijevoda, pogotovo novijih. Među malobrojnim koji ostaju bliski izvorniku jest slovenski: *Sveto pismo Stare in Nove zaveze. Ekumenska izdaja*, Ljubljana 1975. ("in tvoji sinovi in sinovi tvojih sinov").

⁷ Ima i drugog udaljavanja od izvornika u sličnim tekstovima: u Rim 8, 23 (Vg: *adoptionem filiorum*) Duda-Fučak prevode sa "posinstvo", Rupčić s "posinjenje", a Kašić s "posinjenje sinova"; Rim 8, 15: (Vg: *Spiritus adoptionis*) - Duda-Fučak: Duha posinstva; Rupčić: Duha sinovstva; Kašić: Duha od posinjenosti sinova; Ef 1, 5: xxx (Vg: *adoptionem filiorum*); Duda-Fučak: posinstvo; Rupčić: da postanemo njegovi sinovi; Kašić: izabrao u posinjenje sinova.

⁸ Latinski nema odgovarajuće riječi za *tekna* pa prevodi sa *filii*. Tako je još npr. u Mt 10, 21; 18, 25; Iv 1, 12; Rim 9, 8; 1 Iv 3, 1...

⁹ Posljednja promijenjena izdanja: *Novi zavjet. S grčkog izvornika preveli Bonaventura Duda / Jerko Fućak*. Deveto, revidirano izdanje, Zagreb 1985.; *Novi zavjet i Psalmi. Novi zavjet s grčkog a Psalme s hebrejskog izvornika preveo Ljudevit Rupčić*. Šesto izdanje Novoga zavjeta i prvo izdanje Psalama, Mostar - Zagreb 2000.

a) Krštenje Gospodinovo, popričesna:

Suppliciter exoramus, ut, Unigenitum tuum fideliter audientes, filii tui vere nominemur et simus.

Daj nam s vjerom slušati tvoga Jedinorođenaca da zaista budemo tvoji sinovi (1973).

Molimo te da vjerno slušamo tvoga Jedinorođenaca te se zovemo i budemo tvoji sinovi i kćeri (1980)

Smjerno molimo: neka se, Jedinorođenca tvojega vjerno slušajući, sinovi tvoji istinski zovemo i budemo (*2006).¹⁰

...per chiamarci ed essere realmente tuoi figli (1973).

...damit wir deine Kinder heissen und es in Wahrheit sind (1975).

...accorde à ceux qui sauront écouter ton Fils unique de mériter le nom de fils de Dieu, et de l'ê tre vraiment (1975).

b) XIII. nedj. "kroz godinu", zborna:

Deus, qui, per adoptionem gratiae, lucis nos esse filios voluisti... Bože, svojom si nas milošću posinio da budemo djeca svjetla (1973).

Bože, po krštenju smo postali sinovi svjetla (1980).

Bože, ti si, po milosti posvojenja, htio da budemo sinovi svjetlosti (*2006).

O Dio, che con il tuo Spirito di adozione, ci hai reso figli della luce... (1973).

Gott, unser Vater, du hast uns in der Taufe zu Kindern des Lichtes gemacht (1975).

...nous devenions des fils de lumière (1975).

c) XIX. nedj. "kroz godinu", zborna:

Perfice in cordibus nostris spiritum adoptionis filiorum, ut promissam hereditatem ingredi mereamur.

Utvrđi u nama duh posinstva da zavrijedimo postići baštinu obećanu tvojoj djeci (1973).

Daj da nam u srcu poraste duh sinovstva te uđemo u obećanu baštinu (1980.).

Dovrši u srcima našim duh sinova posvojenja, da zavrijedimo stupiti u obećanu baštinu (*2006.).

Fa' crescere in noi lo spirito di figli adottivi... (1973.).

¹⁰ Riječ je o radnome i nedovršenome prijevodu pa je zato uz godinu stavljena zvjezdica.

...denn du hast uns an Kindes Statt angenommen (1975.).

...fais grandir en nos coeurs l'esprit filial (1975.).

d) XXIII. nedj. "kroz godinu", zborna:

Deus, per quem nobis et redemptio venit et praestatur adoptio, filios dilectionis tuae benignus intende...

Bože, otkupio si nas i dao da ti budemo djeca. Pogledaj očinskom dobrotom na nas, djecu svoje ljubavi (1973.).

Bože, od tebe nam je spasenje i posinjenje. Pogledaj svoje sinove i kćeri (1980.).

Bože, po tebi nam i otkupljenje dolazi i daje se posvojenje; prikloni se dobrotiv sinovima svoje ljubavi (*2006.).

Guarda con benevolenza i tuoi figli di adozione (1973).

...und als deine geliebten Kinder angenommen (1975).

...pour faire de nous tes enfants d'adoption (1975).

Osim pojma koji nas ovdje zanima ("sinovi"), iz navedenih se primjera mogu naslutiti i specifičnosti pojedinog "prevođenja".

3. NEKI DRUGI SLUČAJEVI

Navike iz svakodnevnoga govora sve više se prenose i u liturgijski jezik. U posljednje se vrijeme npr. u medijima sve češće čuje izraz javna bilježnica XY, što je jezično nepravilno, a obavijesno nepotrebno. Bilježnica znači nešto drugo i nije dobro da bude istodobno i ženska osoba koja obavlja službu javnog bilježnika. Kad se kaže javni bilježnik i žensko ime, obavijest je potpuna, a dostojanstvo osobe o kojoj se govori ne okrnjuje se.¹¹

Sličnih bi se primjera našlo i u liturgiji. Kada se u molitvi za pokojne spominje ime ženske osobe, nije potrebno reći da je ona "dionica". Dionica je nešto drugo, a i za žensku se osobu može reći da je dionik. Isto vrijedi za stotnikove riječi "Gospodine, nisam dostojan" koje se izgovaraju prije pričesti. Njih takve kakve jesu (ne treba ih mijenjati) primjenjuju na se i muške i ženske osobe.¹²

¹¹ Ipak možemo pretpostaviti da će to u hrvatskome, za razliku od srpskoga koji se opire stvaranju ženskih mocijskih parnjaka (usp. Babić, 85-86), s vremenom postati sasvim obično.

¹² Zapravo tu je već liturgija prilagodila biblijski tekst: zadržano je "da uđeš pod krov moj", ali je promijenjeno "i ozdravit će sluga moj" u "i ozdravit će duša moja".

Ovdje možemo spomenuti i kolebanje oko riječi supruzi/supružnici. Obliku supružnici ponekad se pribjegava kada bi mogla nastati dvojba govori li se o bračnome paru (o supругu i supruzi) ili više supругa, muških osoba. No, time se dvojba ne rješava jer oblik supružnici, po sebi, nije nimalo jednoznačniji od oblika supruzi. Ako je značenje dovedeno u pitanje, rješenje je u uporabi dvočlanog naziva “bračni drugovi”.¹³ Dvočlani naziv još je nužniji u jednini: bračni drug (bilo muška osoba bilo ženska osoba).¹⁴

S oblikom supružnik/supružnica još jedna nedoumica nastaje. Taj se naime oblik često proglašuje srbizmom. Tako čine P. Guberina i K. Krstić u svojim *Razlikama između hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika* (Zagreb 1940.) i s njima V. Brodnjak u svome *Razlikovnome rječniku*, koji riječ “supružnik” označuje kao crkvenoslavenizam i pripisuje ju srpskom jeziku. I jedno bi i drugo međutim trebalo argumentirano obrazložiti.¹⁵ To nadilazi okvire ovoga članka, no spomenimo samo jednu zanimljivost: Rečnik savremenog srpskog književnog jezika s jezičnim savetnikom (izradio Miloš S. Moskovljević, Beograd 2000.) ima natuknicu i suprug i supругa, a nema ni supružnika ni supružnice.

I za kraj, navest ćemo i jedan tekst iz križnog puta, koji nije liturgijski čin ni govor, nego pobožnost, tradicionalni tekst križnog puta koji interpretira evanđeoski događaj (Lk 23, 28) “prevodeći” Kristove riječi u muški rod:

¹³ Zakonik kanonskoga prava rabi oblik “supruzi”: “Zajednicu svega života... usmjerenu k dobru supругâ (ad bonum coniugum)” (kan. 1055, 1) ili “ženidbeni drugovi, coniuges” (kan. 1061, 1. 2; usp. kan. 1063, 1. 3; 1122; 1135 [oboje ženidbenih drugova, utriquet coniugi]; 1151)... Katekizam Katoličke crkve radije rabi oblik “supružnici”: “Ipak Isus nije supružnicima nametnuo nesnosno i preteško breme” (br. 1615); “Privola je čin kojim se supružnici uzajamno darivaju i primaju” (br. 1627). Ima i pridjev “supružnički”: “Da supružničko ‘da’ bude čin [coniugum actus] odgovoran i slobodan...” (br. 1632).

¹⁴ “Iako se usrdno preporučuje da ženidbeni drug [coniux]...” (Zakonik kan. prava, kan. 1152, 1; usp. n. m. 2. 3; 1153, 1...).

¹⁵ *Rječnik hrvatskoga jezika* (gl. ur. J. Šonje, Zagreb 2000.) od “supružnik” upućuje na “suprug”, a “supruzi” su muž i žena iz istoga braka; donosi i pridjev “supružnički” = koji se odnosi na supругe. Anić u svome *Velikome rječniku hrvatskoga jezika* (Zagreb 2003.) postupa ovako: od riječi “supružnik” (“supružnica”) upućuje na “suprug”, a za onu prvu napominje da se rabi obično u množini. Od “supružnik” izvodi imenicu “supružništvo” te pridjev i prilog “supružnički”. Za njih ne nudi nikakvu zamjenu. Od “suprug” izvodi pridjev “supruški”.

“Okrijepi me svojom milošću da mogu strpljivo nositi svoj križ što sam ga grijesima svojim *zaslužio*...Gospodine Isuse, na tu nepravednu osudu *pristao* sam i ja po grijehu... A ti se tužiš na svaku malenkost i nepromišljeno mrmljaš, ti *koji* si i više toga *zaslužio*... I tebi Isus veli isto što je rekao ženama: ‘Ne oplakuj, *sinko*, mene, nego oplakuj sebe i grijehe svoje!’ Što si ti *zaslužio* koji si rukama svojim tolike nepravde počinio, koji si često *stupao* po zabranjenom i krivom putu...”¹⁶

Nije teško zamisliti kako bi to djelovalo kad bi se pretvorilo u ženski rod i tako ponudilo za zajedničko razmatranje.

S obzirom na temu o kojoj je ovdje riječ spomenuti su pomaci u općem jeziku, koji su opravdani, ali i štetan utjecaj ideologije, što jezičnu obavijesnost umanjuje i otežava. Nezgrapnosti iz općega jezika katkada se nekritički prihvaćaju i u crkvenome jeziku. Ako ovaj rad uspije barem malo svratiti pozornost na nešto što se kadšto smetne s uma, njegova će svrha biti ostvarena.

LITURGY AND EQUALITY OF SEXES

Summary

Growing awareness of the equality of sexes is inevitably reflected in the language. At it Croatian language has a great potential of expression, primarily in forming the female motive counterparts. However, in hasty changes unnecessary exaggerations occur which, when talking about equality of sexes, are neither good for the equality of sexes nor for the language intelligibility. This article considers what of that is necessary and desirable in liturgical and church language.

Key words: equality of sexes, liturgical language, brothers and sisters, sons and children

¹⁶ Primjeri iz križnoga puta prema molitveniku *Kruh nebeski*, Zagreb 2005., 141-155.